

Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez. 1808—1812.

A XVIII. században uralkodó arisztokratikus és udvari jellegű barokk-rokókó kultúra és társadalmi rend helyét a XIX. század elején az empire- vagy biedermeier-kultúra foglalta el, amelynek a fő- és köznemesi rend szerepének elhalványulásával a szellemi és anyagi téren egyaránt kiemelkedő városi polgári rend volt a képviselője. Az új művészeti ízlés és életforma alkalmas volt az ország minden rétegének meghódítására és ennek klasszikus vagy csak szerény emlékeit az e korban keletkezett paloták, középületek, polgári és parasztházak képviselik. Ezzel az általánosan meghonosodott formával a nálunk egységes kép nélkül szűkölködő városok határozott stílusjellegűt öltöttek, amely híven tükrözi a polgári jólét keretében elhelyezkedő lakosság életmódját is.¹⁾

A magyar barokk korszak városképének a nagy történelmi multú Buda a legjellegzetesebb típusa. Amiként azonban a XVIII. század végétől Pest jelentősége mindinkább előtérbe került és a testvérvárosok között Buda lassanként az állandósult multat, Pest pedig az eleven élettel lüktető jelen képét mutatta, az új stílus, amelynek Pest lett hazai városaink között a legjellegzetesebb hordozója, a Duna két partján egymással szembenálló városokban teljesen különböző városképet alakított ki.

Mint ismeretes, Pestnek a klasszicizmus jegyében föllendülő hirtelen kialakulása *József főherceg nádor* személyéhez és az ő kezdeményezésére alakult *Kir. Szépitőbizottsághoz* fűződik, amelynek hatáskörébe kerültek a városépítés és rendezés összes problémái.²⁾ József nádor első előterjesztése Pest város szépítése tárgyában 1801 november 14-én kelt, amikor csak általánosan körvonalazza Pest város rendezésének legfontosabb pontjait.³⁾ A nádor e felterjesztését *Ferenc király* 1802 október 1-én leküldte véleményadásra a kancelláriának és az egyesített udvari kamarának. E hatóságok 1802 december 29-én foglalkoztak e javaslattal és a felségnek oly értelmű jelentést tettek, hogy a városszépítési program a városi pénztár anyagi erejéhez képest lépcsőről-lépésre volna megvalósítható. A király elfogadta a kancellária és az udvari kamara közös javaslatát és erről 1803 szeptember 23-án értesítette a nádort: A nádor 1804 november 16-án szólította fel a várost, hogy *Hild János* építész bevonásával dolgozzon ki részletes tervet és tegyen előterjesztést arról is, miként lehetne a szükséges összeget előteremteni. Pest városa az ügy előkészítésére bizottságot küldött ki, amelynek tagjai Boráros János városbíró, Vittmesser Mátyás, Vass Jakab, Jagschicz Máté, Dégen Jakab, Wimmer Ferenc, Kiss József, Kundt

Ignác, Heusler Sebestyén, Mitterpacher András, Kardetter Tamás és Hild János voltak. Ez a bizottság az év december 25-én megállapította a városrendezés részletes programját. Az ügy azonban nem haladt tovább, míg végre József nádor ismét kezébe vette a városszépítés ügyét és közvetlenül Hildtől kérte be az általa készített terveket. Ennek alapján 1805 június 1-én hatalmas elaborátummal fordul ismét a felséghez, amelyben külön foglalkozik a Bel-, az Új- (Lipót-) és a külvárosok szabályozási tervével és megjelöli mindazokat az intézkedéseket, amelyek a rendezési és szépítési terv végrehajtására szükségesek.⁴⁾

A programponatok végrehajtását és a Hild által kidolgozott rendezési munkálatok megindulását főként a városi felhasználatlan telkek eladásából származó hatalmas összeg tette lehetővé (Hild 982.626 forintra becsülte), amelyet még különböző hitelműveletek végrehajtása, a városi pénztár hozzájárulása és bizonyos alapoknak felhasználása egészített ki. (A tervbe vett szépítési munkák összes költségeit 1,200.596 forintra irányozták elő.) A nádor fölterjesztése csak 1806 nyarán került az államtanács elé. A nádor közben, hogy az ügy elintézését sürgesse, ismételt előterjesztésekkel élt, míg végre 1808-ban megérkezett a kedvező királyi döntés. Pest városa a városrendezésre vonatkozó végleges legfelsőbb elhatározást 1808 október 11-én kapta meg. Így a szépítőbizottság még októberben megalakulhatott, kidolgozta ügyrendjét és megszervezte személyzetét. A bizottság elnöke *Szentiványi* Bonaventura helytartótanácsos lett, tagjai pedig egy kamarai tanácsos, két városi tanácsos, a városi kapitány, Hild János építőmester, a polgárság szónoka, három választott polgár, egy kőműves- és egy ácsmester, végül pedig a városi mérnök voltak. A bizottság november 21-iki ülésén a szabályozás teendőit 342 pontban foglalta össze és a végrehajtás munkálatait is megkezdte.

A szépítőbizottság hatáskörében 1808-ban meginduló munkálatok között — a közművek építkezéseiről nem szólva — legnagyobb vállalkozások a színházépítés, a sóhivatal és raktár, a dohánybevéltő hivatal, végre a dunai rakpartok és hídfők kiépítése voltak.

A színházépítés terve nem a szépítőbizottság programpontjai között szerepelt először. Az eszme *II. József* volt, aki felismerte Pest központi fekvésének jelentőségét és itt kulturális központot kívánt teremteni. Halálával ugyan megakadt a terv, de amikor 1790-ben a magyarság nyelve és kultúrája érdekében megmozdult és első törekvéseinek egyike a magyar játékszín fölállítása lett, kormánykörökben újra fölmerült a pesti német színház fölépítésének gondolata. Ettől kezdve a kormány a városi magisztrátus és a magánvállalkozás időről-időre szorgalmazta a színházépítést. Mégis József nádornak kellett kezébe venni a terv végrehajtását. A nádor 1801. évi fölterjesztésére a kancellária és az udvari kamara javaslatában már szerepel a színház és a redout-épület terve. Amikor azután 1806-ban a nádor erélyes kézzel látott hozzá a városépítés programjának végrehajtásához, *Johann von Aman* udvari építész bízta meg, hogy az új színház terveit elkészítse.⁵⁾

Nem véletlen, hogy ép a színházépület volt a szépítőbizottság első monumentális alkotása. Ez az épület régi kívánságnak megvalósulását jelentette, amely utalt arra, hogy Pest polgárságának kulturális igényei

is vannak és ha a színház német jellege miatt a magyar nemzeti kultúrára közvetlen hatással nem is volt, mégis, amikor Pest a magyar szellemi élet középpontjává vált, a német kultúra e hatalmas csarnoka serkentőleg hatott a magyar színház régen vajudó tervének megvalósítására. József nádor 1805. évi előterjesztésében a polgárság lelki és erkölcsi képzése mellett szükségesnek tartja, hogy nemesítő szórakozásáról is gondoskodás történjék. Az építkezést különösen az is sietteti, hogy a mostani színház omlófélben van és mind ez, mind pedig a redout-épület a szórakozni vágyóknak csak mintegy felét képes befogadni. Maga a felség is ismételten meggyőződött a színházépítés szükségességéről, aminek végrehajtására azonban a tetemes költségek miatt nem került sor. Mivel azonban most e célra is megfelelő alap kínálkozik, reméli, hogy a felség hozzájárulását megnyeri.⁶⁾

A játékszín új, klasszicizáló stílusban emelt csarnoka azon a körülből 2000 négyszögöles területen épült, amely régen Pest városának fákkal beültetett sétaterére volt. A teret két oldalról a Híd- és Harmincadutca határolták. A szabadon álló, hosszú négyszögű épület egyik homlokzata a Duna felé, a másik a város felé tekintett. A főbejárat feletti görögös oromfalat a színház keletkezését ábrázoló szoborcsoport díszítette, homlokzatán pedig Thália, Melpomene és Kalliope múzsák szobrai voltak láthatók, amint Apollo védelmét kéri a színház számára. A kiugrótól jobbra és balra négy fülkében Terpsychore, Clio, Euterpe és Polihymnia szobrai egymástól elválasztva helyezkedtek el.⁷⁾ A terveket készítő Aman előtt nemcsak külsőségekben, hanem egész szerkezetében a színművészet klasszikus hazájának színháza lebegett és az épülettel kimondottan valami rendkívülit akart alkotni. És bár törekvése nem járt teljes sikerrel, a színház szokatlan arányai Pest felé sok művészt és műpártoló idegent vonzottak és ezáltal Pest kulturális hírének is nagy hasznára vált.

Tanulságos a színház építkezésének bonyolult lefolyása azért, mert mint a szépítőbizottság első alkotásainak egyike magán viseli a kezdet nehézségeivel küzdő intézmény minden azirányú törekvését, hogy miként használja föl a rendelkezésére álló eszközöket a leghasznosabban és viszont a beléje helyezett bizalomnak legtökéletesebben megfeleljen. A napoleoni háborúk okozta súlyos politikai és gazdasági helyzet idején ez a vállalkozás szokatlan és más, hasonló viszonyok között valószínű, hogy csóddal járt volna. De itt az erők koncentrikus együttműködése és elsősorban József nádor fáradhatatlan buzgalma legyőzte a többször már súlyosnak látszó nehézségeket. A bizottság számára pedig az építkezés a jövőre vonatkozóan sok üdvös okulást jelenthetett, mert a vele kapcsolatos technikai kérdések (anyagbeszerzés, szállítás stb.) a későbbi időkre új megoldási lehetőségeket vetettek fel. Tekintettel továbbá arra, hogy a színházépítés a szépítőbizottság első és legjobban sürgetett munkája volt, a bizottság munkakörére és intézkedéseire nézve iskolapéldául szolgálhat.

A színház építésének a Szépítőbizottság irattárában levő jegyzőkönyvi és iratanyaga oly gazdag, minden részletekre kiterjedő pontossággal tárja elénk az épülettel kapcsolatos munkálatokat, hogy ennek földolgozása egy nagy monográfia számára is bőséges anyagot nyujtana. Dolgozatunkban azonban a színház építkezésének lefolyásában jelentős, főként gazdasági és műtörténeti szempontból fontos körülmények meg-

világítására szorítkozunk a Szépitőbizottság jegyzőkönyveinek alapján. Ezek az adatok következtetést engednek a kor általános építési viszonyaira is.

A Szépitőbizottság 1809 február 14-iki ülésén került először tárgyalásra a színházépítés ügye, a 104. tárgyalási szám alatt. A bizottsági előterjesztés úgy szól, hogy a királyi resolutió által is sürgetett és a közakaratnak megnyilvánulására 1808 tavaszán megkezdett színházépítést minden erővel folytatni kell. Az építkezést az is sürgeti, hogy a vízáradás következtében az összeomlással fenyegető régi színházépület több héten át zárva volt és a tönkrement gépezetnek helyreállítása, valamint a nézőtér kijavítása a városi pénztár tekintélyes megterhelésével járt. Miután pedig az alapfalakkal már oly messze haladtak, hogy ennek munkálatai a jövő hó végéig teljesen be lesznek fejezve, a bizottság kötelességének ismeri, hogy az építést tovább folytassák. Az a terv, hogy az építkezést a szintérig a fő és összekötő falakkal együtt, beleértve a tetőzet és az udvar építését is, még ebben az évben, a következő részt pedig egészen a tervezett vigadó traktusáig a belső berendezéssel együtt a következő évben végrehajtsák. E munkálatok sürgős intézkedéseket követelnek. Miután azonban Aman udvari építész által a három évvel ezelőtt megállapított és a királyi leirat által jóváhagyott költségelőirányzat az összes építési anyagok árának emelkedése miatt lényegesen magasabb lesz, a jelenlevő Aman hozzájárulásával azt az előterjesztést teszik, hogy erre az évre szükségesnek minősített munkálatokat tételenként állapítsák meg és a munkák kiadásáról szerződéses alapon gondoskodjanak. A nehézségekhez még az is járult, hogy a katonaságtól sem köfjejtöket, sem napszamosokat nem tudnak szerezni, ami az építész terve szerint tekintélyes megtakarítást jelentett volna. Az ülésen előterjesztik, hogy az alapfalak munkálatait a régi tanácsi határozat értelmében *Polláck Mihály* pesti építőmesterre bízták. A Szépitőbizottság vállalta a nyersanyagok beszerzését, Polláck pedig a kubikosmunkákra, továbbá a kőműves- és napszamosmunkákra együtt vállalkozott és ezekért a munkákért a megegyezés értelmében kő-ölenként 24 forintot kap. Ez az egyezség a nádor és a helytartótanács részéről is 1808 augusztus 16-án nyert jóváhagyást. Mivel pedig az építkezés házikézelésben levő folytatása ily nagy munkánál mindenképen igen nagy nehézséggel járna, és még nagyobb előre nem látható kiadásokkal volna összekötve, ezért az a vélemény alakult ki, hogy az építkezés többi részére is a munkákat a vállalkozókkal történő megegyezés alapján adják ki. A bizottság tagjainak a helyi viszonyok ismerete mellett a falak építésére zsinórmértékül szolgálhat, hogy a napszám 1 forint 30 krajcár, az órabéresek napi bére 1 forint 42 krajcárban állapítható meg és hogy egy kő-öl felépítéséhez nyolc kőműves napi bérét minősítik szükségesnek. Eszerint egy kő-öl munkadíját 13 forint 36 krajcárban, a tizenkét napszamos bérét pedig napi 1 forintra számítva, 12 forintban állapíthatják meg. A pallér és az építési felügyelő munkabérét — mert egy ily nagy építkezésnél legalább is öt felügyelő alkalmazottat kell számítani — szerényen számítva kő-ölenként 1 forintban, az állványok, a faanyag és vashorgok, valamint az egyéb szükséges használati tárgyak költségeit pedig kő-ölenként 4 forintra számíthatják. Mindent beleszámítva tehát,

a falmunkák átlagban 30 forint 36 krajcárba kerülnek köb-ölenként és ezt a számítást fogadják el tárgyalási alapul. A bizottság kimondotta, hogy e számítások alapján a bizottság elnöke indítsa meg a tárgyalásokat Polláckkal, aki az alapfalak munkálatainál meglegedésre méltó munkát végzett és akiben az építésvezető Amannak is a legteljesebb bizalma van. Aman ezután előterjesztette, hogy az alapfalakkal kapcsolatos munkákat március végére, a földszinti részeket a következő év júniusára, az összekötőfalakat augusztus 26-ig, végre az összes kőművesmunkákat szeptember végéig be kell fejezni. A szeptemberig végrehajtandó kőművesmunkák 2200 köb-öl térfogatúak és ennek elvégzésére szükséges, hogy legalább 108 szorgalmas kőműves és 160 napszámos álljon naponta munkába. Ami az építési anyagokat illeti, a fundamentumnak a padlózatig terjedő része még 200 köb-öl követ, 400 mérő meszet és 1200 fuvar homokot igényel. Ezeken kívül a földszint és a három emelet, valamint a tető alatti részek falanyagának fölépítéséhez 1100 köb-öl kő, 3 millió téglá, 13.200 kocsi homok, 4400 mérő mész szükséges és a munkákat úgy kell végezni, hogy a téglákból 1,800.000 darab már augusztus végére be legyen építve, a többi pedig az év végére. A bizottság határozata szerint *Schorndorfer* Ferenc építési felügyelő bejelentette, hogy mind a mész, mind pedig a kő és homok a kellő mennyiségben leszállított és a további szállítmányok foganatosítására is minden intézkedés megtörtént. Amennyiben a kőbánya és a tégláégetők nem tudnák az építési anyagokat a szükséges mennyiségben szolgáltatni, kellő időben mással fognak megállapodást kötni.

A bizottság ezután a kőfaragómunkákra tért át és részletesen körülírja azok minőségét és mennyiségét. Az ablak- és ajtószemöldökkövek, a pillérek, a terméskőből készült ívek méreteinek leírása után a két fő- és két melléklépcső számára készülő pilléralapzatok és fedőkövek (*Decksargenstücke*) elkészítésének módozatait adják meg. Mindezek a legkeményebb kőfajtából készítendőek és különösen a pilléreknek már augusztus 1-én a helyszínén kell lenniök. A talpkövek, ívek stb. árait illetőleg még nem határoznak. Előre megszabják azonban, hogy a lépcsőfokok és ablakszemöldökkövek kilenc colos, nyolc láb magas és négy-háromnegyed láb széles síma kőből készüljenek, amelyeknek alakját a kőfaragó a természetes nagyságban mintadarabban mutassa be. A sarokpárkányok, valamint a homlokzati párkányok és a többi kőfaragómunkát illetőleg a költség-előirányzatot a kőfaragó bemutatott mintája után fogják megtárgyalni. Miután a városi építési bizottság a kőfaragómunkákról régebben özv. *Fesslné* Terézia kőfaragómesterrel tárgyalt, aki egy nagyon ügyes művezetővel (*Radek* János) és kitűnő műhellyel rendelkezik, ezért Amannak is az a véleménye, hogy elsősorban ő közölje a bizottsággal a kőfaragómunkák árait, hogy ezek a tárgyalások megindulására szolgáljanak. Azokra a munkákra pedig, amelyekre határozott mértéket nem lehet adni, az udvari építész úgy nyilatkozott, hogy Bécsben fából vagy kartonpapírból modelleket készített és ezekhez irányárakat is küld, hogy a megegyezés ennek alapján történhessék.

A következő pontban a bizottság elé került az idei évben elkészítendő ács munkák tervezete, amelyhez a költségvetést *Kardetter Tamás* készítette el és ennek árát 58.886 forintban és 54 $\frac{1}{2}$ krajcárban állapította meg.

Erre vonatkozólag Aman úgy nyilatkozott, hogy mivel a tetőzet elkészítéséhez igen fontos érdekek fűződnek és ő egyedül Kardetterben bízik, vele már körülbelül három hónappal ezelőtt megállapodást kötött, hogy Kardetter jó és nagy szálfákról kellő időben gondoskodhassék. A bizottság a számadás átvizsgálását a szakértőkre bízta és az ügy további tárgyalása felett napirendre tért.

Az 1809. évre 410 mázsában megállapított rézre vonatkozóan az uralkodóhoz fordultak és tőle a szeptemberig föltétlenül szükséges 170 mázsa beszerzésére kaptak engedélyt. Hasonlóképp megindították a tárgyalásokat a 240 mázsa vas beszerzésére vonatkozóan is. Ami az asztalos- és lakatosmunkákat illeti, Aman úgy nyilatkozott, hogy az ez évre szóló munkák mennyiségéről számításait rövidesen meg fogja adni.

Hogy a színház felépülése után ne nélkülözze a megnyitáshoz szükséges gépeket és díszleteket, ezeknek beszerzéséről is még ez ülés alkalmával gondoskodni kívántak. Aman ezekre vonatkozóan a bécsi udvari színház gépészeivel, Venzel *Kubitsekkkel* folytatott tárgyalásokat és megállapította, hogy 54 kulisszatoló kocsira (á 178 frt), a kulisszák átszállítására szolgáló gépezetre (768 frt), rivaldára, (648 frt), egy nagy és öt kis sülyesztőre (806 frt 30 kr), a pódium lapjainak lerögzítésére (932 frt), a változásokat végző gépekre (1556 frt), a két főkortina gépezetére (600 frt), a repülő-szerkezethez szükséges vaskapcsolóra (3443 frt) van szükség, amelyekhez még a felszereléssel együtt járó asztalos- és lakatosmunkák (5213 frt), a repülő-szerkezet felszerelése (444 frt), a főajtó emelő-szerkezete (750 frt), a dörgés és zivatargép (707 frt), végre a világítóeszközök (2174 frt) járulnak. Ezeken kívül ugyancsak Bécsből szerzik be a kötél-szerkezet anyagát is. Az összes e célra igényelt költségek 33.189 forint 50 krajcárt igényelnek. Aman bejelenti, hogy az egész munka fél év alatt elkészülhet, ehhez előlegképen 13.000 forint, a munka felének elvégzése után újabb 10.000 forint, a maradék pedig a munkák leszállítása után esedékes. A bizottság Szentiványit bízta meg a szerződés megkötésével, aki hangsúlyozza, hogy mindenkor a legnagyobb takarékosággal jár el.

A színházi díszletek tárgyában Aman, *Johann Janitz* bécsi udvari színházi festő által készíttetett terveket és ennek ajánlatát úgy kalkuláltatta, hogy árajánlatában az összes anyagok és a felszerelés árai is benne voltak, az ú. n. vízitransparens (Wassertransparent) kivételével. A színpadi dekorációk árai a kulisszák számától függtek és három kulisszára számítva egynek árát 1125 forintban, négy kulisszára 1190 forintban, öt kulisszára 1255 forintban, hat kulisszára 1320 forintban állapították meg. Aman arra kérte a bizottságot, hogy a dekorációk számát határozzák meg a megrendelés gyors foganatosítása érdekében. Ennek megrendelését is a bizottság elnöke vállalta magára.⁸⁾

A bizottság következő ülésén, február 19-én a tárgyalások súlypontja ismét a színházépületen volt. A bizottság kijelentette, hogy a folyó munkák között ezt tartja legfontosabbnak és ezért először Polláck Mihály árajánlatát vette tárgyalás alá, aki az egész épület építési munkáira vonatkozóan emeletenként külön-külön számított költségvetést és átlagárakat is nyújtott be. Eszerint a földszinti munkákért kétszeres vakolással, háromszori meszeléssel, a napszámosok munkáját is beleértve egy köb-ölért 26 forintot

számít, amihez még az állványoknak és egyéb hozzátartozó munkáknak 4 forintban számított ára járul. Az első emeleti munkákért 32 forintot, a második és harmadik emeleti munkálatokért 34 forintot, a harmadik emeleten felüli munkákért pedig 36 forintot számít. Ennek alapján az összes faltérért köb-ölenként minden munkával együtt átlagárban 33 forint 12 krajcár költség mutatkozik. Megjegyzi emellett, hogy ez a számítás a magánházak árszámításán alapszik, az 1809. évben vállalt munkák árszabását véve alapul. Ezek szerinte annál is inkább jutányosak, mert a magánépítkezéseknél sokkal kevesebb gondot kell fordítani az anyagok kiválasztására, másrészt az ily hangsúlyozott fontosságú épületnél az építkezés felügyelete nagyobb gondot igényel. Nevezetesen: 1. az építési anyagok beszerzése, a szállítás nehézségei, az épület magassága, mind-megannyi külön elővigyázatosságot feltételez; 2. a három meglevő pallér mellett még két felügyelőt kell alkalmazni; 3. a nagy mennyiségben szükséges és költséges állványfáknak hosszú ideig kell az épületen maradni; 4. a költséges szerszámok őrzésére két őrt kell felfogadni; 5. minden szükséges elővigyázat mellett is a felhasznált szerszámanyagok ily nagy építkezésnél feltétlenül kárt szenvednek; 6. a munkások felfogadása és felügyelete nagy kiadásokat jelent; 7. miután az építőmester csak a kézi munkára van szerződötve, elvesz számára az építési anyagok beszerzésével járó anyagi haszon. Mindezek alapján Polláck nagyon előnyösnek minősíti az ajánlatot és öntudatosan állítja érvelései mellé évek során át kifogástalannak minősített munkásságát. Polláck ajánlatára az elnök úgy nyilatkozott, hogy miután az árak megállapításában a bizottság kötelessége a szépitő alap anyagi előnyeinek szem előtt tartása, ezeket az árakat az építőmesterek céhével is megtárgyalja.

Az építőmesterek céhének véleményes jelentését és árajánlatát a bizottság a következő pontban tárgyalta. Eszerint a céh úgy véli, hogy, ha a kőműves napszamosoknak a legfelsőbb helyen 1 forint 15 krajcárban megállapított összegét a színház építésénél felemelnék, nagyon előnyös helyzetet teremtenének. A céh a kőművessegédek közül e munkára a legjobbakat állítaná be és az ilyen munkáknál szokásos óvadékra is kötelezné magát. A céh írásbeli nyilatkozatára az elnök azt válaszolta, hogy az építkezést folyó év szeptemberéig tető alá kell hozni; ennek érdekében meghatározták az elvégzendő részletmunkák idejét, valamint a felhasználandó anyag okmennyiségét és a munkások számát: ha tehát a céh kauciószolgáltatás mellett vállalkozik a munkára, adja be részletes, köb-ölenként számított árajánlatát.

A céh árajánlata emeletekre kalkulálva érkezett be, de azzal a kívánsággal, hogy az építést inkább átlagárban vállalná. A céh egyébként hangsúlyozta, hogy csak a közérdeket tartja szem előtt és nem szándéka Polláckot az építéstől eltávolítani. A szépitőbizottság azonban azzal az indokolással, hogy, ha a céhnek adná ki a munkát, az építést végző mester halála esetén ennek utódja és esetleg az építési alap is nagy kárt szenvedne, úgy határozott, hogy a munkát az egész céhnek nem adhatja ki. Tekintettel továbbá arra, hogy Amannak legnagyobb bizalma Polláckban van, aki eddig is mind az építéssel, mind pedig a bizottsággal szemben vállalt kötelezettségeinek mindenben megfelelt és ő volt az, aki az alapozás munkáit

is elvégezte, nem volna tanácsos őt mással fölváltani. Polláck személye biztosítékot nyújt arra nézve is, hogy az épület a kitűzött időre tető alá kerül. Így tehát a céh által benyújtott árajánlatot a bizottság zsinórmértékül fogadja el és a jövőben elvégzendő munka tekintetében is a céhet bizalmáról biztosítja.

Ennek alapján a bizottság Polláckot felszólította, hogy részletes költségelőirányzatát újra adja be. Polláck beadványában hangoztatja, hogy a többi építőmesterek árajánlata már csak azért sem lehet irányadó, mert a tervek nem voltak birtokukban. Egyébként a céh és az ő ajánlata között átlagban köb-ölenként 1 forint 27 krajcár különbség van. Ő ugyanis a céh 31 forintos ajánlatával szemben 32 forint 27 krajcár átlagárban tette meg árajánlatát. Polláck részletes költségvetése most a következő volt: a földszint és az első emelet munkálatai köb-ölenként 29 forint, a második és harmadik emeleté 31 forint, a tető alatti és feletti munkákért köb-ölenként 32 forint, végre a boltozatokért 34 forint. Ennek alapján a bizottság, noha hangoztatja, hogy a takarékosági elvet mindig szem előtt tartja, tekintettel azonban arra, hogy Polláck és a céh számvetése között csupán 4919 forint és 18 krajcár különbség mutatkozik, a színház összes építési munkálataival Polláckot bízta meg és felkérte az elnököt, hogy vele az egyességet, az utolsó tárgyalási lehetőségek felhasználásával kösse meg.

Ugyancsak e tárgyalások alkalmával szerepel özvegy *Fesslné* kőfaragómester árajánlata is, amelyhez *Mayer*, *Kronberger* és özv. *Mahrné* kőfaragómesterek árajánlata is járult, ezeket azonban a bizottság az összes árajánlatok beérkezése előtt nem tárgyalta. A továbbiakban közlik *Renold Károly* pesti rézművessel, hogy Aman a folyó évre 860 folyó öl rézfedőmunkát mondott ki szükségesnek, amelyhez 852 mázsa rézre van szükség. Ennek alapján kell *Renold*nak az árajánlatot megtenni. Az ülés utolsó pontja *Kardetter Tamás*nak 57.886 forint 54 $\frac{1}{2}$ krajcárt kitevő költségvetésével foglalkozik, amely a szakértők által készült fölülvizsgálat szerint a drágaság tekintetbevételével és különösen a tetőszerkezet különleges szélessége miatt nem mondható túlzottnak. *Kardetter* közismert kiválóságára hivatkozva a bizottság kimondja a határozatot, hogy az elnök vele a szerződést kösse meg.⁹⁾

A bizottság február 19-i határozatának megfelelően a következő február 26-án tartott ülésén az elnök bejelenti, hogy Polláck Mihállyal a szerződést megkötötte. A szerződés pontjai a következők: 1. Miután a bizottság részéről mint főkövetelményt szögezték le, hogy a színház épülete a színpaddal, a nézőtérrel, valamint a kapcsolatos részekkel együtt még ez évben tető alá kerüljön, Polláck megígérte, hogy az egész épületet március végére a padlózatig befejezi. Ezután kezd hozzá a színpadhoz és mindazokhoz a falazatokhoz, amelyekre az összeköttetés biztosítása végett praktikus szempontból szükség van. Ezt a munkát június közepéig, az épületet egész magasságában augusztus végéig, végre a tető alatti és feletti részt szeptember végéig befejezi. Az egész építkezést oly módon vezeti, hogy az ácsmester a tetőszerkezet munkálatait már június vége felé megkezdheti. Módot nyújt arra is, hogy a rézműves és cserépfedő is munkáját még az őszi rossz idő beállta előtt befejezze. 2. Az épületet Aman tervei szerint a felség rendelete értelmében mindenben jól, tisztán

és tartósan, az összes falazatokat duplán vakolva és háromszor meszelve végzi el. 3. A szépitőbizottságtól csupán a szükséges építési anyagokat, mint a kő, téglá, mész és homok kapja meg, viszont megígéri, hogy az állványfákat minden hozzájuk tartozó fölszerelési tárgyakkal együtt beszerzi és miután ez évben 2200 köb-öl területet kell beépítenie, megígéri, hogy az egész idő alatt átlagban legalább 108 kőművest és 160 napszámot foglalkoztat a szükséges felügyelő személyzet mellett és ezeket hetenként fizeti. 4. Megígéri, hogy az összes munkáért teljes anyagi felelősséget vállal, kivéve azokat, amelyek a munkavezetésen kívül álló okokból származnának. 5. A Szépitőbizottság vállalja, hogy neki — az épület különböző magasságához számított árszabás szerint — köb-ölenként 28 forint 36 krajcárt, 29 forint 45 krajcárt, 31 forintot, 32 forintot és 33 forintot fizet és az előlegről úgy gondoskodik, hogy Polláck munkáját megkezdhesse és folytathassa. 6. Megígéri a bizottság, hogy az építési anyagokat számára kellő mennyiségben és időben szerzi be és kívánsága szerinti helyre szállítja. 7. Mivel a stukkódíszek rajzát Aman még nem adta át, ezekre nézve annak idején állapotnak meg. 8. Polláck csak a kőművesmunkákra van kötelezve, a többi: kőfaragó-, szobrász- és festőmunkák kívül esnek az ő munkáján. 9. Ha Polláck közben elhalna, a felelősség feleségére, illetőleg örökösére száll. 10. Az építkezés után legfeljebb három hónap múlva minden számlát ki kell egyenlíteni az előlegek levonásával. 11. Ha valami olyan munka fordulna elő, amely a szerződésben nincs benn és amire nézve nem tudnának megegyezni, a nádort illeti a döntés joga. Ezeket a pontokat a bizottság helybenhagyta és utasítást adott a munka megkezdésére.¹⁰⁾

Fontos és sok nehézséggel járó föladata volt a bizottságnak az építési anyagok, főként a kő és téglá beszerzése. A városi kőbányák bérbeadott tárnait a Szépitőbizottság a bérlőktől átvette és a február 26-iki ülésen tárgyalták a kőbányák, valamint a saját kezelésbe vett tégláégetők ügyrendjét is. A tárgyalási pontok között elsősorban a szükséges személyzeti kérdésekkel foglalkoznak, megállapítják a kőbánya alkalmazottainak számát, ezeknek fizetését, foglalkoznak a bánya- és téglamesterek szerződésével, továbbá a kitermelt kőanyag és téglanyag elszállításának feltételeivel. Az árak módosultak a különböző kőfejtőkben aszerint, hogy milyen volt a kifejtett kövek minősége. Szó van a régi és az új kőfejtőről, továbbá a Pörtl- és a Jung-féle kőfejtőről, amelyek valamennyien Kőbánya kőfejtőihez tartoztak. Kimondják, hogy az új kőfejtő mellett elterülő szőlőföldet meg kell vásárolni és a kőkitermelésre előkészíteni. A Pörtl-féle kőfejtő, amely a régi városi kőfejtővel úgy is egyesítve van, ekkor még átvétel előtt áll. Gondos inventáriumot készítenek a kőbányák és tégláégetők ingó és ingatlan felszereléséről. A bányák igazgatója *Grossinger Lipót* lett, a felügyelői tisztet pedig *Dégen József* városi mérnökre bízták.¹¹⁾ Ugyancsak ezen az ülésen foglalkoznak *Schirmitz Józsefnek*, a zebegényi kamarai kőbánya bérlőjének ajánlatával, aki 22 forintot kért egy köb-öl kőért, amiben a színházhoz és a sóhivatalhoz való szállítás ára is benne van. Mindjárt meg is kötik vele a szerződést, amely úgy szól, hogy 300 köb-öl kő szállítására kötelezi magát március végéig és köb-ölenként 20 forintot kap.¹²⁾ A zebegényi mellett a promontori kőbánya is tekintélyes

mennyiségű követ szolgáltatott a színházépítéshez. Mint a bizottsághoz beterjesztett elszámolásokból kitűnik, a kőbányákból és téglaegetőkből az anyagok szállítása ettől kezdve szorgalmasan folyt és ez a munka a pesti, valamint a környékbeli fuvarosok jórészének is munkát nyújtott.

A Szépitőbizottság március 5-iki ülésén Renold Károly rézöntővel kötendő szerződés szövegét nyújtották be. Eszerint 375 négyszögöl eresz és csatorna, továbbá 800 négyszögöl tetőfödésre szolgáló réz munkálataira kötnék vele szerződést. E munkákhoz 352 mázsa rézre van szükség. A rézművesmester annyi előleget kap, amennyi a réz megvásárlásához szükséges. Kötelezi magát, hogy a munkához mindjárt hozzálát. A réz ára mázsánként 145 forint, de lehet, hogy emelkedni fog és ezért az egész mennyiséget szerezzze be. Ha ezen kívül szüksége volna még újabb mennyiségre, ennek megvásárlására a mindenkori árak irányadók. A réz megmunkálására mázsánként 150 forintot számíthat. Kikötik végre, hogy minden rész felszerelése előtt hivatalos személyek jelenlétében lemérendő. Ezt a szerződést a bizottság jóváhagyta.¹³⁾ A további tárgyalási pontok során Renold Károlynak egy másik ajánlatát is tárgyalta a bizottság. A rézművesmester ugyanis elpanaszolta, hogy az egész országban csak Pozsonynak van rézműveshámora és így az egyoldalú árszabás a rézárak drágulására vezet. Arra kéri a bizottságot, segítse őt egy rézhámor felállításához, ami a város díszére is válnék. A Rákospataknál kívánná felállítani ezt a hámort és a tavaszra hozzá akarna kezdeni. A bizottság azonban Renold ajánlatát azzal utasította vissza, hogy ilyenmű kérelmek elbírálása a városi tanácsra és a kormányzásokra tartozik.¹⁴⁾ A Kardetterrel kötött szerződés részleteit is ennek az ülésnek tárgyalásai során állapítják meg és pontosan körvonalazzák, hogy mily munkákat, mily időben kell elkészíteni.¹⁵⁾

A március 26-iki ülésen végre határoznak a kőfaragómunkák kiadásáról és özv. Fesslné kőfaragómesterrel kötik meg a szerződést az 1809. évre szükséges munkákra. A szerződés pontjai szerint a kőfaragó az Aman által kijelölt munkákat a megadott minőségben és mennyiségben köteles a helyszínéig szállítani. A kőfaragónak nemcsak mintamunkát kell végeznie, hanem a rossz anyag következtében fölmerülő károkat is teljes következményeivel viselnie kell. A bizottság megígéri, hogy 4000 forint előleget bocsát rendelkezésére és minden hónapban a szállított munkákat az előlegnek arányos levonásával fizeti ki. A kőfaragó árszabása köblábanként számítva a következő volt: szegélykövek a lábazattal együtt (Streifstein samt Sockel) 2 forint 45 krajcár; a pillérlábazatok két szegélykövel (Pfeiler-Sockel mit 2 Streifstein) 2 forint 30 krajcár; a bejárat kapujához szolgáló szegélykő a talapzattal 2 forint 30 krajcár; a boltozatos ajtó-lábazat (Gewölb Thür-Sockel) 1 forint 40 krajcár; a fali lizénák lábazatáért (Sockel zu die Wand Lisenen) 2 forint 30 krajcár; az ajtók és a kapu közötti talapzati lemezlaponként 42 krajcár.¹⁶⁾

A szeptember 24-iki 16. ülésen tárgyalják a pesti magisztrátus beadványát, hogy a színházépület két oldalán készülő üzlethelyiségek közül a sóhivatallal szemben egyet tűzoltószerraktárnak, egyet pedig a vásári felügyelő őrség számára volna célszerű fölhasználni. A tanács kérelmét Amannak adják ki, hogy ő állapítsa meg e helyiségek területét.¹⁷⁾

A Napoleon ellen kitört negyedik háború, amely ismét súlyos csapást mért a Habsburg-birodalomra, a színház építését annyira hátráltatta, hogy a nyáron már nyilvánvalóvá vált az a körülmény, hogy az épületnek a meghatározott időben való befejezéséről szó sem lehet. A napszamosokat ugyanis sánc- és egyéb hadi munkákra rendelték és a szállítóeszközök kisajátítása következtében, valamint a szükséges építési anyagok hiánya miatt is a munka megakadt. Így történt azután, hogy amikor Kardetter ácsmester jelentkezett, hogy a tetőszerkezettel elkészült, megállapítást nyert, hogy az épület falazata részint befejezetlenül, részint pedig annyira nyersen áll, hogy a tetőt nem lehet felszerelni. A kiküldött bizottság ennek alapján elhatározta, hogy a beálló nedves időjárásra való tekintettel a falakat egyelőre ideiglenes tetővel látják el és a tetőszerkezet fölszerelését a tavaszra halasztják. Ez természetesen újabb költséget jelentett és Kardetter e munkáért 1366 forintot kapott.¹⁸⁾ Aman, mint az építés fővezetője, nehéz helyzetbe került. Bár az építésnél a viszonyok miatt a lehetetlenülés esete állott fenn, mind a nádor, mind pedig a bizottság sürgetésére iparkodik a nehéz helyzeten legalább annyiban segíteni, hogy rámutat a még elvégzendő sürgős munkákra és azok megvalósítására a vállalkozóknak utasítást ad. Aman egy ily jelentése december 3-án került a bizottság elé. Ebben sürgeti, hogy a szükségtetőt sürgősen vízfolyóval lássák el. Hogy a Duna áradása az alapfalakat ne veszélyeztesse, ezeket védőművekkel óvják meg. A téli időjárás beállta előtt az épület befejezetlen részeinek folytatására azonnal 130.000 és 1810 márciusáig még 500.000 darab téglára van szükség. Sürgeti, hogy a többi építési anyagot is késedelem nélkül szállítsák. Ezért Pollácknak és Grossinger Lipót bányagazgatónak utasítást adnak, hogy építési anyagkészletüket 14 naponként jelentsék be és az utóbbi a szállításról is gondoskodják.¹⁾

József nádor, aki a helyzetet teljesen ismerte és a jövő alakulásaira is gondja volt, november 20-án Székesfehérvárott kelt leiratában felszólítja a bizottságot, hogy a következő évben az építési anyagok hiánya és a szállítóeszközöknek kincstári célokra történő fölhasználása miatt a zavar elkerülésére már most gondoskodják a szükséges preventív teendőkről. Elrendeli, hogy elővigyázatosság szempontjából számítsák ki: 1. körülbelül hány fuvarra kell a következő évben mészből, téglából, kőből, homokból és más építési anyagokból a folyó építkezésekhez szállítani s hány fuvar szükséges a Dunapart feltöltéséhez? 2. Mily távolságra vannak egymástól a fel- és kirakodóhelyek? 3. A szállításnál felhasználandó útvonalak követték-e és milyen állapotban vannak? 4. Milyen számítások készültek a szállítandó anyagok minden nemére? 5. Mi volna előnyösebb, ha a napszámot a végzett munkához, vagy a munkaidőhöz mérnék-e? 6. Milyen biztosíték van arra nézve, hogy a fuvarnemeket fel lehet használni és mennyit használtak fel eddig? 7. Vajjon a télen is végezhetik-e az anyagszállításokat?²⁰⁾ A bizottság *Lechner János*nak, a szépítőalap könyvelőjének adta ki a nádori leiratot, aki a szükséges számításokat azonnal elvégezte és jelentését a bizottságnak átadta. Eszerint a jövő év október végéig 157.801 kétlovas fuvar szükséges a munkában levő színház, sóhivatal és raktár, továbbá a dohánybeváltó és a Dunapart szabályozásának munkálataihoz. Ez a fuvarmennyiség a munkanapokra fölosztva,

napi 150 kocsi fuvarnak felel meg. Ami az építési anyagokat illeti : mészből 12.469 mérőre van szükség. Ennek az anyagnak a szállításánál a vállalkozó a fuvar a nyersanyaggal együtt számítja. A fuvar költséget itt akkor lehetne külön számítani, ha a szépítőbizottságnak külön mészégetője lenne, aminek fölállítása nagyon ajánlatos volna. Az építőkövekre vonatkozóan bejelenti, hogy 2859 köb-öl puha és 979 köb-öl keménykőre van szükség. Mivel addig részint a pesti, részint a promontori kőbányákból szállítottak, a különbséget a kőfejtés helye és a felrakás helye között egy nehéz megakart kocsinál a pesti kőbányánál 2 órával, a promontori kőbányánál pedig 100—200 lépésnyire kell számítani, mivel az utóbbit vízen szállítják. Égetett téglából 2,612.500 darabra van szükség, amit részint a kőfejtőkől, részint pedig a saját téglavetőkből nyernek, kis részben pedig idegenektől vásárolnak. Az előállítás és a lerakás helye közti időbeli különbséget átlagban egy órára lehet tenni. Ajánlja, hogy a magánosok téglavetőit megváltsák. Építőhomokból 29.491 fuvar szükséges. Ezt az anyagot a katonai kórház környékéről nyerik. Ami az utakat illeti, az országútak kis részét leszámítva, az utak általában nem kövezettek és vigasztalanul rossz állapotban vannak.

Ami az anyagok számításának mértékét illeti, a követ köb-ölenként, a téglát számszerint, a homokot néha napszám, jórészt azonban fuvaronként számítják. Semmi biztos kilátás nincs arra, hogy a kocsikat biztosan meg lehessen kapni. A tapasztalat azt mutatja, hogy sokszor a legnagyobb árajánlat is hiábavaló és ez természetesen az építkezést hátráltatja. Legbiztosabb szállítóeszközöket nyújtanak a környékbeli parasztok, de csak akkor, ha nincsenek földmunkákkal elfoglalva. Ez esetben a legolcsóbbak, máskor azonban semmi pénzen nem kaphatók. A helyi fuvarosok a középítkezések számára csak akkor szállítanak, ha jobb fuvarra nincs kilátásuk. E helyzet következtében a magánépítetők saját fuvart szoktak beszerezni. A saját szállítási eszközök beszerzése a Szépítőbizottság vállalkozásában is nagyon ajánlatos volna. Gondolni lehetne erre a háborús idők elmúltával, mert ekkor a hadsereg szállítóeszközeihez olcsó pénzen lehetne hozzájutni. A szállítási árak ingadozásának szemléltetésére Lechner azt a tényt szögezi le, hogy itt határozott kalkulációról szó sem lehet. Az árak ingadozására jellemző, hogy egy köb-öl szállítása a kőbányákból 5—20 forintba, 1000 téglá szállítása ugyanonnan 7—17 forintba, ugyanannyi téglamennyiségnek a vízfogótól való szállítása 6—15 forintba, a Dunaparttól pedig 2 forint 30 krajcártól 4 forint 30 krajcárba kerül. Az építőhomok szállítási ára viszont 45 krajcár és 1 forint 15 krajcár között ingadozik. Lechner jelentését azzal fejezi be, hogy nagyon fontos volna a saját fuvarra való áttérés, amit a városi fuvarbérlettel (Führen-Arenda) lehetne összekapcsolni. Ezt föl lehetne használni egyszersmind az utak tisztántartására, az útépitési munkákra, a közönség számára történő tüzelőfaszállítására, a tégláégetők és egyéb közvállalkozások szállításaira, végre a halottszállításra is. Mindjárt számításokat is közöl ennek megvalósítására. Észereint 30 új kétlovas és négy négylovas kocsira volna szükség, amikhez még a lovak, szerszámok beszerzése és fenntartása, továbbá a kocsisszemélyzet költségei járulnának. Ezeknek költségeit 94.664 forintban állapítja meg és a fennálló kiadások ki-

számításával arra az eredményre jut, hogy házikezelésben 15.074 forintot lehetne megtakarítani. Ehhez természetesen a mindenkori tetszésszerinti felhasználás előnye is járul. Távlabbi célok Lechner szerint, hogy városi kovács- és kocsigyártóüzemet is rendezzenek be.²¹⁾

Bizonyára a fönnálló nehézségeknek tulajdonítható, hogy a Szépítőbizottság elnöke még az 1809. év elején kapott felhatalmazásaival csak 1810-ben élt és a színház felszereléséhez szükséges művészeti munkákat csak 1810 tavaszán rendelte meg. Szentiványi ez év május 13-án terjeszti a bizottság elé *Franz Vogl* bécsi akadémiai szobrásszal történt megállapodását a színház homlokzatára kerülő oromrelief kidolgozása tárgyában. Az egyezés alapján Vogl kötelezi magát, hogy a munkát jó minőségű margitai kőből (Margaritenstein) dolgozza ki és ezt a maga költségén állítja fel a helyszínén. A mű megalkotására öthónapi időt nyer és munkájáért 3000 forint tiszteletdíj illeti meg; ebből 500 forintot előlegként, a többit pedig a leszállításkor fizetik ki.²²⁾ Mint a későbbi elszámolások adataiból kitűnik, Vogl a reliefen kívül még a homlokzati szobrok közül kettőre és nyolc oszlopfő faragására is kapott megbízást (3250 frt.) A másik két szoboralakot viszont *Fritz Berringer* faragta (2800 frt.).²³⁾ Ugyancsak ekkor köti meg Szentiványi a szerződést *Joseph Klieber* bécsi akadémiai szobrásszal a színház portáléja fölött álló szoborcsoportozatra vonatkozóan. A csoportozat tervét Aman készítette és ennek leírása a következő: A csoport közepén Apolló ülő alakja van és körülötte három múza helyezkedik el. Thália és Kalliope térdelve, Melpomene pedig állva könyörög Apollóhoz segítségért. A mű anyaga szintén margitai kő legyen és a művésznek október végéig kell munkáját leszállítani. A műért Klieber 4000 forintot kap, amelyből előlegképen 1000 forintot fizetnek ki.²⁴⁾ *Gothard Albrecht* bécsi akadémiai festő kapott megbízást az Aman által megadott allegorikus terv alapján a színház mennyezete számára készítenő festmény elkészítésére. Szerződésében a bizottság kiköti, hogy a művész azokon a részeken kívül, amelyeket Bécsben is elvégezhet, a pesti munkálatokat saját felügyelete alatt készítteti, saját költségén, a magával hozott segéderőkkel. A művész 4600 forintos tiszteletdíjában a lakatos- és asztalosmunkák is benne vannak. Előlegkép 500 forintot kap kézhez és pesti tartózkodása alatt segédeivel együtt ingyen lakásra tarthat számot.²⁵⁾ Ugyancsak itt szerepel *Venzel Kubitsekkel*, a bécsi udvari színház gépészával történt megállapodás is. Észereint az összes színházi gépezeteknek, rivaldákknak, jól kiszáradt fából, illetőleg a legjobb vasanyagból kell készülni és a munkákat júliusig be kell fejezni. Kubitsek eredeti költségelőirányzata (33.189 frt 50 kr) a szerződés megkötésekor már tetemesen fölemelkedett. Ekkor 49.784 forintot és 48 krajcárt kért, a megállapodás pedig 45.000 forintra szült, amiből 8000 forintot előlegként kapott meg. Szerződésében az a pont is szerepelt, hogy a végzett műszaki berendezés felállításához a helyszínen a napszámásokat ingyen kapja meg.²⁶⁾ Igen érdekes a bécsi művészekkel történt megállapodások során készült kimutatásoknak az a része, amely a színpadi díszleteket sorolja fel. Szentiványi ezeknek a munkáknak elvégzésére *Johann Janitz* udvari színházi festővel állapodott meg és miként az első tárgyalások alkalmával is láttuk, a díszletek árai a kulisszák száma szerint alakultak. A következő díszleteket rendelték meg: 1. dísz-

terem 10 kulisszával 1980 forint ; 2. fejedelmi kabinet 5 kulisszával 1656 forint ; 3. diadalkapu kulissza nélkül 900 forint ; 4. modern szoba 4 kulisszával 1495 forint ; 5. egy polgári szoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 6. parasztszoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 7. török szoba 4 kulisszával ugyanannyi ; 8. egy díszes templom 8 kulisszával 1795 forint ; 9. börtön 6 kulisszával 1640 forint ; 10—11. egy hosszú és egy rövid tér, az első 10 kulisszával, a második kulissza nélkül, 1980 és 712 forint ; 12. egy kert 4 kulisszával 1895 forint ; 13. egy vidéki tájék 7 kulisszával 1712 forint ; 14. egy széles tábort 11 kulisszával 2032 forint ; 15. sziklás táj 6 kulisszával 1640 forint ; 16. barlang 5 kulisszával 1565 forint ; 17. erdő 9 kulisszával 1887 forint ; 18. erősség 7 kulisszával 1712 forint ; 19. tengerparti kikötő kulisszák nélkül 712 forint ; 20. felhődísz 3 kulisszával 1425 forint ; 21. alkovos szoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 22. napkelte kulissza nélkül 712 forint ; 23. záródísz kulissza nélkül 1425 forint ; 24. a fődekorációkhoz szükséges felszerelések 800 forint ; 25. kevésbé díszes terem 6 kulisszával 1640 forint ; 26. úriszoba 4 kulisszával 1495 forint ; 27. modern szoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 28. parasztszoba 4 kulisszával ugyanannyi ; 29. gotikus terem 8 kulisszával 1795 forint ; 30. gotikus szoba 3 kulisszával 1425 forint ; 31. börtön 3 kulisszával ugyanannyi ; 32. kert 9 kulisszával 1887 forint ; 33. vidéki táj kulissza nélkül 712 forint ; 34. falu 8 kulisszával 1795 forint ; 35. rövid tábort kulissza nélkül 712 forint ; 36. sátoztábort 6 kulisszával 1640 forint ; 37. erdő kulissza nélkül 712 forint ; 38. földalatti boltozat 6 kulisszával 1640 forint ; 39. török terem 6 kulisszával 1640 forint ; 40. záródísz 8 kulisszával 1795 forint. Az összes kiadások tehát a színpadi díszletekre 58.187 forint költséget jelentettek. Ebben az árban a szükséges vászon, fa- és lakatosmunkák, az összes festő-, asztalos- és szabási munkákkal együtt bennfoglaltatnak. Az 1—24. számig terjedő díszleteket a festő ez év október végéig, a többit pedig 1811. április végéig készíti el. Előlegképen 15.000 forintot kap, három hónap múlva ugyanennyit, a számla teljes kiegyenlítése pedig a munka elvégzésekor esedékes.

A díszletek szállítási költségeit a Szépítőbizottság magára vállalja, de a munkák szállításánál és felállításánál a mesternek jelen kell lennie.²⁷⁾ *Joseph von Abel* bécsi akadémiai történeti festővel a színház fő zárófüggönyének festésére Szentiványi márc. 13-án állapodik meg. A művésszel a következő tárgyú vázlatot közlik : oroszánok által vont diadalkocsin, amelyet az Erény geniusa vezet, Magyarország védőszelleme jelenik meg és útját a Művészet temploma felé veszi. Az Erény mellett a Hazaszeretet és a Bőség ülnek, az utóbbi az ország termékeit tartja bőségszaruban. A kocsit a Bátorság, a Vendégszeretet, a Törvényes Rend, a Szorgalom, a Tudomány és a Boldogság geniusa kísérik. A csoportozat fölött az Örökkévalóság lebeg, amelyet a templom lépcsőjén a Színészet nyájas műzsája fogad. Az előtérben az Idő geniusa mellett a Történelem műzsája ül és az események följegyzésével van elfoglalva ; lábainál gyermekek, virágok, koszorúk. A megegyezés szerint Abel a munkát október végéig köteles elkészíteni és leszállítani, de a felszereléshez szükséges anyagokról, valamint a szállítás költségeiről a Szépítőbizottság gondoskodik. Tiszteletdíja 150 arany dukát, amelyből 25 dukátot kap előlegképen.²⁸⁾

A szeptember 30-i ülésen került a bizottság elé *Scherübl Zsigmond* kísérleti fizikusnak és mechanikusnak ajánlata a színházépületnek villámhárítóval való felszerelése tárgyában. Az ajánlkozó ennek a munkának elvégzését a tetőszerkezet fölszerelése előtt tartja szükségesnek. Az ajánlattal a bizottság egyelőre nem foglalkozott, de a villámhárító később a színház épületére került.²⁹⁾ Ugyancsak ez évben kötötték meg a szerződést *Alter Antal*, *Reissinger János* és *Schindler Mátyás* pesti asztalosmesterekkel. Az első a földszinti és másodemeleti, a második az elsőemeleti, a harmadik a harmadikemeleti asztalosmunkákra kapott megbízást. Költségelőirányzatuk 45.286 forint és 85 krajcárt tett ki, amelyet a bizottság 10% árleszállítással akart csak elfogadni, de a mesterek hivatkozva az árdrágulásra, kijelentették, hogy az árak további emelkedése mellett a benyújtott árajánlatot sem vállalhatják. A megegyezés végre úgy jött létre, hogy a bizottság elfogadta az árajánlatot azzal, hogy az árak további emelkedése, illetőleg esése szerint fog alakulni a mesterek munkadíja.³⁰⁾ *Schwarcz Farkas* és *Bruckmann Ferenc* lakatosmesterek költségvetése 53.003 forintot mutatott. A bizottság a költségvetést elfogadta azzal, hogy az első mester a földszinti és elsőemeleti, a második pedig a második és harmadikemeleti munkákat végezze.³¹⁾

A színházépítés további alakulásairól a nádornak a bizottsághoz intézett leiratából értesülünk. A bizottság július 1-i ülésén a nádor június elején kelt rosszaló megjegyzéseit olvassák föl az építkezésnél használt silány építési anyagok miatt. Ezenkívül megjegyzi, hogy az építési anyagok egy része teljesen tönkrement és ez az anyag silányságából magyarázható, továbbá hogy az épület egy része sülyedéssel fenyeget. Azokat a falakat, amelyek az esőtől sok kárt szenvedtek, a nádor rögtön lebontatta. A nádori leirat hangoztatta, hogy a bűnösöket felelősségre kell vonni és el kell bocsátani.³²⁾ A nádor június 16-i leiratában újabb adatokat szolgáltat a tönkrement anyagok nagy mennyiségére vonatkozóan. A tönkrement téglák számát 700.000-re teszi és a kár okát főképp abban látja, hogy a szükséges szárítási eljárást elmulasztották. A szárítókészülék felállításának elmulasztásáért az építésvezetők felelősek. A nádor a bizottság tagjainak lelkére köti, hogy akkor is ügyeljenek a munkára, ha ő nem tartózkodik Budán.³³⁾ A nádor által lebontásra ítélt falimunkák jegyzékét Polláck már július 24-én benyújtja. A lehordott és újra felrakott falimunkák költsége 2686 forint 17 krajcárt tett ki. Polláck viszont ugyanekkor jelenti, hogy az árak általános emelkedése miatt a megállapított áron a munkát nem képes folytatni és ezért új ármegállapítást kér.³⁴⁾ Július 29-én terjesztette be Lechner könyvelő Polláck ezirányú kérelmét. Lechner jelentése úgy szól, hogy Pollácknak az egység alapján a munkákat régen el kellett volna végezni, de a rendkívüli viszonyok megmagyarázzák késedelmét. A háborús idők miatt az összes építési árak egyharmaddal emelkedtek. Ezért kéri, hogy az épület egyes szintjeire megállapított árakat módosítsák. Lechner szerint az alapozási munkákért nem számíthat semmit, mert ilyenmű munkákat újabban nem végzett. A további szintekre ajánlja a következő árak elfogadását: 39 forint 40 krajcár — 41 forint 20 krajcár — 42 forint 40 krajcár és 44 forint, a boltozatokért pedig általában 45 forint 20 krajcár. Mivel ezek az új árak Lechner szerint május 1-től számíthatók, bizottság

kiküldését kéri annak megállapítására, hogy az épület április végén miként állott. A bizottság Lechner jelentését a nádorhoz terjeszti fel, aki Polláck árszabását egy évre hagyja jóvá.³⁵⁾

1810 október 25-én a nádor ismét leír a Szépitőbizottsághoz az általa megvizsgált építkezések tárgyában és a színházépületre vonatkozóan a következő megjegyzéseket teszi: Az épület Híd-utca felőli részén megkezdték a tető palafedési munkálatait, de ezeknek még csak kis részét végezték be. Általában tapasztalja, hogy a munkások nem dolgoznak kellő szorgalommal; számuk is nagyon csekély és ezért a német birodalomból hozatott munkásokat is rendeljék erre a munkára. Kifejezi aggodalmát, hogy a rossz időjárás miatt a munka tavaszra nehezen lesz befejezhető. A továbbiakban megjegyzi, hogy noha Hild és Polláck megígérték, hogy a nyolc főpillér falazásával október 22-ig végeznek, eddig még hozzá sem kezdtek a munkához azzal az ürüggyel, hogy az ácsokkal kölcsönösen hátráltatják egymást a munkában és ezért az e célra szánt téglákat másra használták fel. Amidőn a nádor e munkákat sürgeti, szemrehányással illeti az ácsokat is, akik noha megígérték, hogy Szent Mártonra a munkát bevégezzik, ígéretük megtartására most már semmi remény sincs. Ezért szólítsák fel őket, hogy a munkát legalább annyira vigyék, hogy az épület a télvíz idején kárt ne szenvedjen. A bizottság ügyeljen az összes munkák felett, mert mulasztás esetén az illetékeseket felelősségre fogja vonni.³⁶⁾

Az év végén, valamint az 1811-es év elején mind Polláck jelentéseiből, mind pedig Aman gyakori ittlétéből és sürgetéseiből látható, hogy a munka ismét teljes erővel folyt. 1810 december 2-án Polláck azt jelenti, hogy az épület oldalrészei készen állanak, vakolásuk is megtörtént, az ajtók és ablakok is beállíthatók. Kéri a bizottságot, hogy e munkák megkezdéséről gondoskodják. Ugyanekkor az építőmester panaszodik, hogy a párkányok szétszórva fekszenek, a nyolc különböző lépcső összeállításáról is gondoskodni kell, hogy a közlekedés hátráltatva ne legyen. A bizottság a munkákat kiadja az illetékes mestereknek és *Gabler Ferenc* építési felügyelőt felhívja, hogy minden munkára gondja legyen.³⁷⁾ Január 11-én Polláck az ablakoknak a téli időre téglával való betömését kéri,³⁸⁾ februárban pedig szűkeségesnek tartja, hogy a kőfaragók a lépcsőfokokat a szállításra alkalmas időben bocsássák rendelkezésére, hogy a tavasz beálltával mindjárt munkához láthassanak.³⁹⁾ Március 17-én beterjesztik azokat az észrevételeket, amelyeket Aman ittléte alkalmával leszögezett. Aman jelentéséből kiténik, hogy a bécsi munkák egy részét (díszletek és gépezetek) április 15-ig hajóval szállítják le. Abból, hogy a földszinti emelvény, a páholyok berendezése és a belső dekoráció munkáinak megindulásáról intézkedik, arra vonhatunk következtetést, hogy az épület építészeti része a befejezéshez közeledik. Ugyanekkor sürgeti Aman a rézműves-, lakatos és stukkómunkák befejezését is. Fontosnak tartja végre, hogy a színház körül a szintezés és kövezés munkái meginduljanak.⁴⁰⁾

Az 1811. év folyamán a benyújtott számlák a munkának most már ütemes végzéséről tanuskodnak. Ennek ellenére a két előző év kényszerű mulasztásai és részben a tönkrement építési anyagok és kőművesmunkák oly munkatöbbletet jelentettek, hogy az épület 1811-ben sem lett kész. A bizottság december 11-i ülésén a nádornak Bécsből keltezett december

6-i leiratával foglalkozik. Ebben a nádor a színházépítés lehető gyors befejezését sürgeti, aminek fontos okai vannak abból a szempontból is, hogy a színházban meginduló előadások esetén a Szépítőbizottság fundusa számára újabb források nyílnának. Ezért a Pestre utazó Aman a városbíróval bizottságot alakítson, amely állapítsa meg pontosan, hogy mily munkákra van még szükség és ezeket a legnagyobb gyorsasággal rendelje el. Állapítsák meg ezenkívül, hogy mily összegekre van még szükség. Hogy a pénz hiánya a munkákat ne hátráltassa, a nádor a nemesi fölkelés központi pénztárából (Central-Insurrection-Concurential-Cassa) 200.000 forint kölcsönt eszközölt ki 6%-os kamat mellett, amelyet a bizottság, amint viszonyai engedik, fizessen vissza. A Szépítőbizottságnak a nádor leiratához fűzött kimutatásából kitűnik, hogy a színházépítés még ki nem fizetett munkái igen nagy összeget tesznek ki. Az összes vállalkozóknál a szépítőalap nagy hátralékban volt. Tartoztak: az asztalosmestereknek (Alter, Reisinger és Schindler), a lakatosoknak (Schwarz és Bruckmann), az üvegesnek (Waltherer Ferenc), a kárpitosnak (Vogel), a kőfaragónak (özvegy Fesslné), a mázólmestereknek (Eyer és Schmalz), a díszítőmunkákért, az ácsmesternek (Kardetter), a rézművesnek (Renold) és ezenkívül még Polláck sem terjesztette be végső elszámolását. A bécsi művészek között Albrecht festőnek, Kubitsek színházi mechanikusnak, Janitz díszletfestőnek, Klieber, Vogl és Berringer szobrászoknak, akik közül Kubitsek a meghatározott ár kétszeresét, Janitz a szerződésben megállapított árnak szintén majdnem a kétszeresét (100.000 forintot) kapta a drágulás miatt. A kimutatásban szereplő összegekből látszik, hogy a W. W. és C. M. közötti arány 1 : 5. A sürgősen szükséges munkálatokhoz számítják még a könyöklők és ülőpadok szövetanyagának és a királyi páholy selyemkárpitozásának költségeit; ezeket a munkákat 15.000 forintra becsülik. Ugyancsak itt szerepel a lépcsőrácsok költsége (3600 frt). A színházzal kapcsolatos összes kiadások összegét ekkor 617.570 forint és 20 krajcárban állapítják meg, a nádor által folyósított kölcsönt pedig a vállalkozók között arányosan osztják föl.⁴¹⁾

A Szépítőbizottság ugyanezen az ülésen intézkedett, hogy Degen mérnök és két építész a színház körüli tér rendezését hajtsa végre, Fischer felügyelő pedig intézkedjék, hogy az épület befejezését gyorsan foganatosítsák. A színház előcsarnoka és a folyosók kövezésére szolgáló kehlheimi lapokról szintén gondoskodjanak. Bizonyára a közönség terhes érdeklődésének tulajdonítható, hogy a bizottság ugyanekkor elrendelte, hogy a színházépületre őrség ügyeljen fel, tűzveszély elkerülése érdekében pedig kimondják, hogy a városbíró engedélye nélkül senki az épületbe nem léphet.⁴²⁾

1812 elején Aman Pesten tartózkodik és a munkák befejezéséhez az utolsó simításokat rendeli el. Január 19-én terjeszti a bizottság elé utolsó észrevételeit. Ezek: a főbejárat, a lépcsők és a folyosó világításáról kell gondoskodni; a tetőzetet a beázástól meg kell óvni; a földalatti nyílások az áradás veszélyétől biztosítassanak; a tető és a díszterem burkolómunkáit (Verschallung) végezzék el; a színtér lépcsőzetének fölállításáról gondoskodjanak. További munkák még: a tető melegvívartója és a szükséges tűzoltófelszerelés elkészítése; szőnyeg az udvari páholyhoz; ezeken

kívül a páholyajtók, ülőpadok, fűtőtestek, öltözőtermek stb. munkálatai, amikhez még az ú. n. nádorlépcső munkái járultak.⁴³⁾

A színház végre február 9-én, tehát jó kétéves késedelemmel nyílt meg fényes ünnepségek között. A színház körüli tárgyalások azonban ezzel még nem szűntek meg. A királyi kamara 8884. szám alatti leiratát a bizottság május 31-én tárgyalja, amely szerint a színház bérletét a városi tanáccsal egyetértően *Szentiványi Márkusnak* és *Gyürky Pálnak* adták ki. A bérlőknek tehát a színházat összes tartozékaival leltár mellett adják át. A bizottság négy tagját küldte ki az átadás foganatosítására⁴⁴⁾ A bérlők július 12-én tárgyalt beadványából látjuk, hogy a színház körül a bérlőknek még különböző kívánnivalójuk van és azt a kérdést intézik a bizottsághoz, megcsináltassák-e ezeket saját költségükön, amit azután a bérleti összegből levonnának? ⁴⁵⁾ A bizottság Fischer építési felügyelőt bízta meg, hogy készítsen a szükséges munkálatokról költségvetést. Úgy látszik, sok gondot okozott a színházban levő bérlemények kiadása is. Több alkalommal tárgyalják a színházépület első emeletén levő öt szobából és konyhából álló lakás kiadását, amelyre a közlekedés nehézségei miatt csupán csak a színházi bérlő tartott igényt.⁴⁶⁾ Ismételten fölmerül, hogy a rossz üzleti viszonyok miatt a boltberek emelkedésére nem lehet számítani és ezért a bizottság úgy határoz, hogy a bérlemények árát egy évre állapítja meg.⁴⁷⁾ A színházépület harmadik emeletén levő két szobát Hild építész számára tartják fenn és ugyancsak itt rendezte be Aman is pesti szállását.⁴⁸⁾ Szentiványi az ötszobás bérleményért többszöri tárgyalás után évi 800 forintot fizetett.⁴⁹⁾ Számos apró ügy mellett szeptember 20-án tárgyalják *Weidinger János* városkapitány jelentését, amely szerint a zsinórpádlás számára három víztartót, három kézifecskendőt és néhány tűzoltóvödrot kell sürgősen beszerezni.⁵⁰⁾ December 20-án pedig *Sartory Lipót* kéményseprőmester kérdi a bizottságtól, hogy hová forduljon a 98 színházi előadáshoz szolgáltatott tűzörség költségeinek megtérítéseért? ⁵¹⁾

Természetes, hogy a Szépítőbizottságnak a következő években is állandóan volt dolga a színházépülettel kapcsolatosan fölmerülő technikai természetű munkálatokkal, amelyek azután a színház költségeit is folyton emelték. *Schams* könyvének megjelenése alkalmával (1821.) ez az összeg 627.942 forintot tett ki W. W. értékben, amelynek azonban névértéke bankókban 3,139.710 forintot jelentett.

* * *

A pesti és budai német színészet kitűnő monografiája *Pukánszky Kádár Jolán* tollából jelent meg. E munkában azonban a mű természete szerint nélkülözzük a színház épületének és berendezésének leírását. Amíg e kétségtelenül érdekes feladat elvégzésére vállalkozó akad, a színházépület építészeti struktúrájának megismerésére *Schams* Ferenc és a nyomán készülő munkák adataira vagyunk utalva.⁵²⁾ *Schams* művének terjedelméhez képest elég nagy részletességgel kiterjeszkedik a színház architektonikus képének és belső berendezésének ismertetésére is. 1821-ben már nyilvánvalók azok az előnyök és hátrányok, amelyek az épülettel kapcsolatban fölmerültek. *Schams* elismeréssel nyilatkozik a színház hatalmas arányairól,

a nézőtér és a scénárium művészi kiképzéséről, de saját tapasztalataiból állítja, hogy az épület akusztikája nincs szerencsésen megoldva. Schams is közli, hogy a hírlapokban ismételt szövegű akusztikai zavarok következtében Aman védekezésre kényszerült. A Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1817. évfolyamában azt állítja, hogy a rossz akusztika oka az épület befejezetlensége; eredetileg ugyanis a Vigadóval együtt tervezték a színházat, de pénzhiány miatt ez utóbbit csak 1832-ben építették meg. Ez, mondja Aman, mint a színház záró-épülete hangfogó gyanánt szerepel. Schams e védekezést azzal fogadja el, hogy a Vigadó kiépítése majd megmutatja, mennyire van Amannak igaza? A Vigadó fölépülése után valóban javultak a viszonyok. Hasonlóan sok kellemetlenséget okozott a fűtés elégtelensége és a léghuzat, amely különösen a függöny fölhúzása idején vált erősen érezhetővé. Kifogás alá esett az is, hogy a földszinten csak két szűk kijáró volt és tüzeset idején nem lett volna mód a közönség gyors menekülésére. Miután Schams a színtársulatokkal, az előadott színművekkel és a színházjáró közönséggel kapcsolatban jellemző adatokat közöl, leírása végén megjegyzi, hogy Pesten is, miként a monarchia többi városaiban rossz idők járnak a színházakra. Ennek oka főképpen az, hogy az inflációs idők zuhatagszerű pénzforgalma most már még inkább a rendes mederbe terelődött. A kereskedő, szállító, birtokos, gyáros és iparos most már nem keresnek annyit, hogy szórakozásaikra meggondolás nélkül adnák ki pénzüket. E nagyon találó megállapítás után szükségesnek minősíti, hogy a bérlőknek mind a közönség ízlése szempontjából, mind pedig az üzletvitel szempontjából nagyon okosan kell eljárni, hogy tönkre ne menjenek. Bár Pest lakossága rohamosan növekedett, Pest-Budán hamarosan öt színház versengett a közönség kegyéért (Pest lakossága 1810-ben 33.000) s még messze volt a két város attól, hogy 3500 ember befogadására alkalmas színházat állandóan betöltsön.

Schams után 1831-ben *Patachich József* foglalkozik először magyar nyelven a színházépülettel, amikor már épülőfélben volt Polláck vezetése alatt a Vigadó is.⁵⁴⁾ A Pest városára vonatkozó irodalom a 30-as években nagy fellendülést mutat. Nemcsak a város kalauzszerű leírásai jelennek meg, hanem idegenek is nagyobb számmal fordulnak meg Pest falai között, akik észrevételeikben a színházról is mindig megemlékeznek. A továbbiakban nem kívánjuk a színházépületre vonatkozó valamennyi irodalmi adatot felemlíteni, csak néhány egykori jellemző adat közlésére szorítkozunk, *Normann*, akinek Magyarországról szóló leírása 1833-ban jelent meg, nagyon rossz véleményen van a művészetek magyarországi helyzetéről. Azt a megállapítást teszi, hogy a művészetek közül Magyarországon egyedül a színészetnek van talaja. A pesti színházat *Normann* a prágaihoz hasonlítja.⁵⁵⁾ A *Panorama von Ofen und Pest c. Leipzigben* megjelent munka bő ismertetést közöl a színház külső és belső kiképzéséről, a színház igazgatásáról, személyzetéről, jórészt Schams alapján.⁵⁶⁾ *Tekusch: Der Fremde in Pest c. munkája* kalauzszerű adatokat közöl.⁵⁷⁾ Több hasonló jelentéktelen közlemény mellett *Jankovich* saját tapasztalatai alapján nyilatkozik a színházról és találó adatokat közöl annak építészeti fogvatékosságairól. Az említett hiányokon kívül megemlíti még, hogy

»a felső emeletek nincsenek kivilágítva, ami sokaknak, akik a sötétséget bizonyos oknál fogva nem szeretik, illetlennek tűnhetik fel.«⁵⁸⁾ *Schlesinger*, aki az egészségügyi szempontokat tartja szem előtt, megállapítja, hogy a színházat minden rendű és rangú lakos látogatja. A már ismertetett hiányokon kívül hozzáfűzi, hogy a világitáshoz használt olaj kellemetlen szagot terjeszt. Megemlíti azt is, hogy a színházorvosi intézmény Pesten is megvan szervezve.⁵⁹⁾ Az angol *Paget* véleménye a pesti színházról az, hogy vetekszik Páris és London nagy színházaival. Kifogásai mellett is kiemeli, hogy a színtársulat jó és a Bécsben szereplő legjobb színészek hazatérésük előtt a pesti színházat is fel szokták keresni.⁶⁰⁾

Dr. Kelényi B. Ottó.

¹⁾ *Szekfű Gyula* : Magyar történet VII. k. Bp. Egyet. ny. (1932.) p. 64. és köv.

²⁾ *Gárdonyi Albert* : Pest város újjáépítése a XIX. sz. elején. Schön Arnold : Pest—budai művészeti almanach Bp. 1919. p. 74—88.

³⁾ *Domanovszky Sándor* : József nádor iratai I. k. Bp. Tört. Társ. 1925. p. 437—440.

⁴⁾ *U. az* : i. m. II. Bp. 1925. p. 63. és köv.

⁵⁾ *Káddár Jolán* : A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Bp. : 1923. p. 5—7.

⁶⁾ *Domanovszky* : i. m. II. k. p. 83—84.

⁷⁾ *Schams, Franz* : Vollständige Beschreibung der. kön. Freystadt Pest. Pest : Hartleben, 1821. p. 354—364.

⁸⁾ Főv. Levéltár. Verschönerungs-Commissions-Prothocoll . . . 14. Febr. 1809. Nr. 104—112.

⁹⁾ *U. ott.* 19. Febr. 1809. Nr. 113—121.

¹⁰⁾ *U. ott.* 26. Febr. 1809. Nr. 122.

¹¹⁾ *U. ott.* Nr. 123.

¹²⁾ *U. ott.* Nr. 125.

¹³⁾ *U. ott.* 5. März 1809. Nr. 165.

¹⁴⁾ *U. ott.* Nr. 196.

¹⁵⁾ *U. ott.* Nr. 209.

¹⁶⁾ *U. ott.* 26. März 1809. Nr. 275.

¹⁷⁾ *U. ott.* 24. Sept. 1809. Nr. 879.

¹⁸⁾ *U. ott.* 3. Dez. 1809. Nr. 1461.

¹⁹⁾ *U. ott.* Nr. 1481.

²⁰⁾ *U. ott.* Nr. 1482.

²¹⁾ *U. ott.* Nr. 1491.

²²⁾ *U. ott.* 13. Mai 1810. Nr. 121.

²³⁾ *U. ott.* 11. Dez. 1811. Nr. 2151.

²⁴⁾ *U. ott.* 13. Mai 1810. Nr. 122.

²⁵⁾ *U. ott.* Nr. 123.

²⁶⁾ *U. ott.* Nr. 124.

²⁷⁾ *U. ott.* Nr. 119.

²⁸⁾ *U. ott.* Nr. 120.

²⁹⁾ *U. ott.* 30. Sept. 1810. Nr. 859.

³⁰⁾ *U. ott.* 18. Nov. 1810. Nr. 992.

³¹⁾ *U. ott.* Nr. 993.

³²⁾ *U. ott.* 1. Jul. 1810. Nr. 309.

³³⁾ *U. ott.* Nr. 343.

³⁴⁾ *U. ott.* Nr. 330.

³⁵⁾ *U. ott.* 29. Juli. 1810. Nr. 421.

³⁶⁾ *U. ott.* 18. Nov. 1810. Nr. 884.

³⁷⁾ *U. ott.* 2. Dez. 1810. Nr. 1218.

³⁸⁾ *U. ott.* 6. Jan. 1811. Nr. 3.

³⁹⁾ *U. ott.* 10. Febr. 1811. Nr. 551.

⁴⁰⁾ *U. ott.* 17. März. 1811. Nr. 610.

- ⁴¹⁾ U. ott. 11. Dez. 1811. Nr. 2151.
⁴²⁾ U. ott.
⁴³⁾ U. ott. 19. Jan. 1812. Nr. 62.
⁴⁴⁾ U. ott. 31. Mai 1812. Nr. 640.
⁴⁵⁾ U. ott. 12. Juli. 1812. Nr. 742.
⁴⁶⁾ U. ott. 30. Apr. 1812. Nr. 382.
⁴⁷⁾ U. ott. 2. Aug. 1812. Nr. 811.
⁴⁸⁾ U. ott. Nr. 814.
⁴⁹⁾ U. ott. 30. Aug. 1812. Nr. 853.
⁵⁰⁾ U. ott. 20. Sept. 1812. Nr. 881.
⁵¹⁾ U. ott. 20. Dez. 1812. Nr. 1062.
⁵²⁾ I. m. és helyen.
⁵³⁾ L. még Kádár Jolán i. m. p. 9.
⁵⁴⁾ Szab. kir. Pest városának leírása. Pest : 1831. p. 10.
⁵⁵⁾ *Normann, Hans* : Ungarn das Reich, Land u. Volk wie es ist. Leipzig 1833.
p. 138—139.
⁵⁶⁾ *Panorama von Ofen u. Pesth.* Leipzig 1833. p. 61—74.
⁵⁷⁾ *Tekusch, Aug.* : Der Fremde in Pesth. Pest : 1833. p. 78—79.
⁵⁸⁾ *Jankovich, Anton* : Pesth u. Ofen. Ofen : 1838. p. 27—28.
⁵⁹⁾ *Schlesinger J.* : Medizinische Topographie der kön. Freistädte Pest u. Ofen.
Pest 1840. p. 83—85.
⁶⁰⁾ *Paget, Joh.* : Ungarn u. Siebenbürgen. Bd. I. Leipzig 1842 : p. 426.